

1.1. Розвиток філософських основ охорони довкілля: концепції та парадигми

Людство переступило поріг третього тисячоліття. Проблеми, з якими воно зіткнулося в XXI ст., далеко не риторичні. Соціально-економічна криза, яку пережила і почасти переживає значна частина сучасного суспільства, ускладнюється глобальними екологічними проблемами у взаємодії людини і природи, які пов'язані з катастрофічним забрудненням навколишнього природного середовища, повітряного басейну, океанів та виснаження природних ресурсів. Вони зачіпають самі основи цивілізації і загострюються надмірними навантаженнями на природні системи внаслідок зростання масштабів діяльності людини, згубних наслідків підпорядкування природокористування сліпій грі ринкових, адміністративно-командних та інших кон'юнктурних сил.

У десятки разів за останнє століття зросло споживання металів, видобуток із надр планети мінеральних речовин, виробництво електроенергії. В атмосферу щорічно викидаються мільйони тонн золи, газів, техносфера поглинає з атмосфери в 14 разів більше кисню, ніж усе населення земної кулі; вирубування лісів досягає половини їх щорічного приросту. В океан щорічно скидається 30 млн тонн нафти і нафтопродуктів, 6 млн тонн фосфату, 20 млн тонн свинцю, не кажучи вже про інші види промислового і побутового забруднення довкілля. Все це суттєво відбивається на планетарному кругообігу речей і енергії, викликаючи незворотні зміни в біосфері, з якими вона неспроможна справитися сама, що призводить до деградації біосфери, погіршення природних умов виробництва, життя і діяльності самої людини.

Ще зовсім недавно нашою законною гордістю був той факт, що людство стає визначальним фактором формування природних процесів біосфери. Нині упевненість у “безмежності людської винахідливості” поступилася місцем серйозній занепокоєності станом навколишнього середовища. Виявилось, що науково-технічний прогрес може приносити людині не тільки зростаючі матеріальні блага, а й руйнувати екологічну рівновагу, яка може призвести до загибелі людства. Тому екологічна проблема є вкрай актуальною серед питань, які з неминучістю постали нині перед людством і від вирішення яких залежить майбутнє нашої цивілізації.

Досліджуючи різні аспекти складного процесу взаємодії суспільства і природи, вчені на перший план висувають світоглядні, методологічні та соціально-економічні проблеми, котрі пов'язані з особливостями соціальної практики, свідомого управління суспільством; зі зростанням ролі світоглядних факторів у суспільному розвитку. Особливе значення при вивченні системи “суспільство – природа” надається комплексному підходу до названих проблем, системному аналізу процесу взаємодії всіх його складових¹.

Взаємодія суспільства і природи є спільною умовою життєдіяльності людей. Форма цієї взаємодії – матеріальне виробництво, точніше – процес відтворення, який передбачає використання природних ресурсів та створених людьми матеріальних умов праці (технічних, хімічних і біологічних засобів), а також відтворення особистого чинника, у тому числі відносин раціонального природокористування, котрі забезпечують увесь цей процес виробничих відносин.

Отже, асоційована працею природа є джерелом, умовою і чинником здійснення виробничої діяльності і являє собою вже щось соціальне, як і сам процес її “олюднення”, тобто – виробництво. Тому раціональне природокористування, що здійснюється за допомогою праці, слід розглядати як єдність соціальних явищ, як визначену соціосистему ієрархічної субординації форм руху матерії. Центральне місце в ній належить людині, яка відіграє активну роль у цій взаємодії своєю перетворювальною діяльністю.

---

¹ Див.: Костицький В.В. та ін. Взаємодія суспільства і природи: соціально-філософські проблеми (Конспект лекцій). – Львів, 1992. – С.3-5.

Оскільки суспільне виробництво є формою раціонального природокористування, сам процес праці стає специфічним способом “обміну речовин”. Тобто залучена у сферу людської діяльності природа набуває соціальної функції, а тому стає основою життєдіяльності суспільства і тим самим включається в соціосферу².

Неправомірність виділення системи “суспільство – природа” як досліджуваного об’єкта реального світу визначається насамперед положеннями фундаментальних знань про форми руху матерії і законами розвитку соціальної і природної систем, тобто законами раціонального природокористування. Оскільки системність є властивістю, особливістю об’єктивної дійсності, сам системний підхід, уособлюючи конкретизацію діалектичного вчення про загальний зв’язок, рух і розвиток цієї дійсності, дає наукові підстави та засоби пізнання систем.

Пізнання цілісності системного об’єкта є явищем його сутнісної природи (якісної специфіки, інтегративних властивостей, елементного складу, структурної організації, функцій, комунікативних зв’язків із зовнішнім середовищем, генези і тенденцій розвитку).

Довкілля (навколишнє природне середовище) – це необхідний і доступний для буття людства простір, що зазнає впливу суспільства, яке у ньому живе. Це середовище частково дає природа і почасти створює сама людина. Суспільство пов’язане з природою своїм походженням, існуванням і майбутнім. Взаємозумовленість суспільного буття і природи полягає в тому, що суспільство у процесі свого розвитку не може не впливати на природу, яка, у свою чергу, впливає на нього самого. Пізнання характеру й основних форм зв’язків між ними є ключем до розв’язання протиріч їхньої взаємодії, тобто до розуміння сутності охорони довкілля та раціонального природокористування. Люди, використовуючи природні тіла і природні сили у своїй трудовій діяльності, організують виробництво тих або інших матеріальних благ, а тому вступають між собою у відносини, які у процесі впливу на природу проявляють себе як виробничі відносини. Суспільне виробництво, по суті, є процесом перетворення елементів природи в споживчі блага, що (процес) можна характеризувати як “стале функціонування”³.

Від консервативної охорони природи шляхом створення природно-заповідних об’єктів ще з XVII ст. та особливого режиму використання окремих об’єктів природи і системи раціонального природокористування, сформованих на середину XX ст., людство вступило у третє тисячоліття з усвідомленням необхідності комплексного забезпечення охорони довкілля, що включає і навколишнє природне середовище, рукотворну природу і техногенне середовище, тобто створені руками об’єкти природи у вигляді водосховищ, лісів тощо, а також міст та агломерацій.

Таким чином, постала проблема охорони довкілля як життєвого простору людини. **Нині охорона навколишнього природного середовища охоплює і охорону природи, і раціональне використання природних ресурсів, і забезпечення екологічної безпеки здоров’я та життя людини** (див. рис.1).

Рис.1. СИСТЕМА ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ

²Див.: Основи соціоєкології / Под ред. Г.Г. Бачинського. – К., 1994.

³Див.: Ануцин В.А. Основи природопользования. Теоретический аспект. – М.: “Мысль”, 1978. – 293 с.

Враховуючи, що найбільшим споживачем природи є саме суспільне виробництво, можна стверджувати про важливість пріоритетного забезпечення раціонального природокористування в системі охорони довкілля, у всякому разі доти, доки в системі матеріального виробництва переважає переробка природних ресурсів.

Викладене дає підстави зробити висновок, що сучасний процес раціонального природокористування слід розглядати як більш широке поняття, ніж матеріальне виробництво, оскільки забезпечення раціонального природокористування поряд із виробничим споживанням і відтворенням природних ресурсів нині охоплює ще й діяльність з охорони навколишнього середовища від деградації і забруднення та формування фундаменту майбутньої цивілізації. Аналогічний вигляд має і система відносин сталого функціонування, що охоплює відносини з приводу виробничого використання і відтворення природних ресурсів, а також відносини екологічної інфраструктури і відтворення людини.

Одним із основних економічних законів і одночасно проявів глобалізації є **економічний закон перманентної концентрації капіталу**⁴. На початку розвитку сучасної цивілізації цей закон проявляється у зростанні промислового виробництва, відділенні інших видів економічного життя від виробництва (купецтва, лихварства), подальшій концентрації цих видів капіталу і створенням мануфактур як замкнутого виробництва і споживання. На наступному етапі розірвані економічним розвитком мануфактури, обособлені види промислового і фінансового капіталу зростали з тим, щоб аж у XIX-XX століттях об'єднатися у промислово-фінансові групи (картелі, синдикати, трести) і перерости у транснаціональні компанії, які об'єднують уже не тільки промисловий і фінансовий, а й значний інтелектуальний і навіть уособлюють собою політичні сили і тому виступають як об'єднання політичного капіталу.

Саме глобалізація, яка з точки зору філософії є проявом об'єктивних законів боротьби і єдності протилежностей та несе з собою певні негативні прояви, спроможна забезпечити політичний вплив на вирішення економічних і соціальних проблем із урахуванням інтересів теперішніх і прийдешніх поколінь. Завойовницькі війни, торгівля рабами, масове винищення тропічних лісів, безкінечний перелік злочинів, скоєних людством за свою історію, за це досі ніхто не звинувачував глобалізацію.

Останнім часом ми стали свідками унікального збігу і переплетіння гігантських за масштабами явищ і процесів, кожен з яких окремо можна було б назвати епохальною подією з точки зору її наслідків для всього світового співтовариства. Глибокі зміни в геополітичних структурах світового співтовариства, трансформація соціально-політичних систем дозволяє говорити про завершення одного історичного періоду і вступ сучасного світу в якісно нову фазу свого розвитку.

Особливість нинішнього етапу полягає не тільки в тому, що епоху постіндустріалізму змінює епоха інформаційна, але і в тому, що процес змін охопив, крім економічної, ще й політичну, соціокультурну і духовну сфери. Починається етап формування нового типу світового співтовариства. І глобалізація є найбільш зримим проявом і показником цих процесів і феноменів.

---

⁴ Див.: Костицький В.В. Закон перманентної концентрації капіталу: економічна історія та українські реалії. – С.198; його ж: Закон перманентної концентрації капіталу: економіко-правові проблеми // Право України. – 2003. – №12. – С.48-53; його ж: Економіко-правові проблеми концентрації капіталу // Право України. – 2002. – №3. – С.70-75; його ж: Закон концентрації банківського капіталу: необхідність та шляхи здійснення // Право України. – 2002. – №12. – С.56-61.

Термін “глобалізація” у сучасному суспільствознавстві використовується для позначення одночасно процесу і результату розвитку певних тенденцій світової цивілізації і в останні роки розглядається як чи не найяскравіша характеристика розвитку сучасного світу.

На думку російського філософа і культуролога П.С. Гуревича, глобалізацією є всезагальність зв'язків, новий масштаб людської діяльності, яка відносно легко долає природні, політичні та культурні бар'єри. Ізольоване, сегментоване існування народів та держав відходить у минуле. Вони так чи інакше включаються у світовий обіг людей, ідей, духовних і матеріальних благ⁵.

З точки зору відомого українського вченого-правника В.Ф. Погорілка, глобалізація в розвитку сучасного суспільства поступово охоплює всі сфери суспільного життя – політичну, економічну, соціальну, духовну – і зумовлює трансформації в них на всіх рівнях – міжнародному, регіональному, національному, місцевому⁶.

Найбільш поширене визначення глобалізації – як об'єктивного процесу зближення, інтернаціоналізації, взаємозалежності в усіх сферах життя країн і народів нашої планети.

Основною сферою глобалізації є міжнародна система економіки, але це несе в собі низку проблем через неоднакові темпи розвитку і можливості країн. Взаємозалежність і взаємопроникнення може стати потенційним джерелом ризиків і конфліктів.

Науково-технічна революція – найважливіший глобальний чинник, який докорінно змінює всю структуру сучасного виробництва і життя людей. Рівень економічного розвитку, місце держави в світовій системі визначають її інтелектуальний потенціал, можливості формування науково-дослідної інфраструктури, капіталовкладення в освіту і професійну підготовку.

Інформаційна революція створила глобальний інформаційний простір, що характеризується значно більшими потоками інформації, можливостями її використання, гігантським впливом на всі життєві процеси, свідомість і поведінку людей. Боротьба за інформаційний простір стає одним із найважливіших чинників сучасної геополітики.

Глобалізація виражається також у взаємопроникненні, взаємовпливі культур, цивілізацій, в посиленні стандартизації способу життя, свідомості та поведінки людей, освіти тощо. Глобалізація включає і багато інших сторін зростання взаємозв'язку й інтеграції людських співтовариств: посилення ролі наднаціональних і транснаціональних структур та учасників системи міжнародних відносин: церкви, ООН і регіональних співтовариств, ТНК, громадських організацій; пріоритет прав людини і свобод, універсальність правових норм, соціальних стандартів та ін.

Цьому явищу властива велика суперечливість не тільки у впливах, які воно справляє на різні сфери життя, а й у його природі. Глобалізація характеризує принципово новий етап розвитку людства і виживання в його умовах, вирішення задач, які він породжує, а також подолання глобальних проблем, які є як ніколи актуальними, – має відбуватись як на рівні окремої національної держави, так і на рівні міжнародних інститутів та об'єднань.

Глобалізація – це об'єктивна реальність, що формується всією сучасною системою світової економіки та науково-технічного прогресу. Цей незворотній процес є дуже складним, багатограним та багато в чому суперечливим. Він простежується у різноманітних сферах діяльності людини: економічній, політичній, соціальній, культурній тощо. Проте глобалізація стосується в основному саме економічних світових перетворень, які справляють вплив на інші аспекти життя.

Становлення глобалізації, в сучасному її вигляді, пов'язують перш за все з розпадом СРСР, що втілював для країн ліберального капіталізму основну альтернативну модель модернізації. Результатом поразки системи соціалізму стала перебудова біполярного світу

---

⁵Див.: Гуревич П.С. Современный гуманитарный словарь-справочник. – М.: Олимп; ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 1999. – С.104.

⁶Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики / За ред. В.Ф. Погорілка. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С.3.

в уніполярний, що створює передумови до інтеграції всесвітнього господарства (саме процес інтеграції, інтернаціоналізації становить суть глобалізації). Слід відзначити роль науково-технічного прогресу для глобалізації. Зокрема, ключові технології глобальної ери пов'язані з комунікаційними системами, що скорочують відстань і час⁷. Також для глобалізації важливими є лібералізація економічної діяльності та перехід від економічного регулювання до дерегулювання.

Зникнення системи, альтернативної по відношенню до капіталізму, було сприйняте багатьма як необоротний та остаточний його реванш (ринку, західних цінностей тощо). Тому процеси переходу до глобалізаційної стадії розвитку інтеграції світу характеризувались однолінійністю. Скрізь поширювався єдиний варіант єдиної альтернативи розвитку, що став відомий під умовною назвою неолібералізму або неоліберальної моделі глобалізації.

Глобалізація, за сценарієм неолібералів, виявила ряд недоліків, що спричинило появу приблизно в середині 1990-х років наукової критики, а потім породило явище “антиглобалізму”. Найновіші дослідження схилиються до збалансованого трактування суті глобалізації, показуючи, з одного боку, її нові можливості і переваги, з іншого, – виклики та загрози.

Основним позитивом глобалізації є потенційна можливість залучитися до економічного розвитку, науково-технічного прогресу та опинитися серед передових держав світу⁸. Але все це можна здійснити за умов вибору правильної, ефективної стратегії свого входження в складний глобалізаційний процес. Відомо, що, починаючи вже зі своїх початкових стадій, глобалізація демонструє все нові небезпеки і ризики.

Як зазначає академік О. Білорус, “особливо важливо розглядати глобалізацію з двох точок зору: 1) глобалізація як природний, об'єктивний процес; 2) глобалізація як силовий насильницький процес в інтересах “глобалізаторів””. Під “глобалізаторами” розуміють перш за все такі високорозвинуті країни, як США та транснаціональні компанії, які й були ініціаторами неолібералізму.

У сфері економіки глобалізацію характеризує саме неоліберальна стратегія (“Вашінгтонський консенсус”) у політиці щодо економічного розвитку, що передбачає, зокрема, такі елементи: 1) зниження торговельних бар'єрів; 2) “зелена революція” в сільському господарстві; 3) дешева енергія (частково за рахунок ядерної енергетики); 4) прискорений розвиток сектора послуг як основної сфери зайнятості та виробництва суспільного багатства; 5) заохочення транснаціональних корпорацій, які здатні організувати виробництво в тих країнах, де виробничі витрати мінімальні; 6) послаблення регулюючої ролі уряду в національній економіці¹⁰.

Дуже цікаво у нинішній час звучить концепція глобального керування навколишнім природним середовищем. Її автори виходять з того, що весь матеріальний світ єдиний і взаємозалежний і завдання ефективної охорони природи планети можуть бути вирішені лише колективними зусиллями всього світового співтовариства. Спираючись на ці незаперечні істини, вони пропонують створити наддержавний орган, який керував би охороною і використанням навколишнього середовища у всіх країнах і регіонах світу.

Раніше вважалося, що ця концепція є утопічною. І з цим цілком слід погодитись, оскільки в умовах жорсткого протистояння між капіталістичною і соціалістичною системами створення єдиного органу, який би був наділений владними управлінськими повноваженнями, є немислимим. Разом із тим, за нинішніх умов розвитку нового міжнародного порядку, радикальних трансформаційних процесів у колишніх

⁷ Див.: Ратленд П. Глобализация и посткоммунизм // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – №4. – С.15.

⁸ Див.: Костицький В.В. Економічний патріотизм як соціально-економічне і правове явище // Право України. – 2001. – №6. – С.19.

⁹ Див.: Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія. – К.: ВО “Батьківщина”, 2001. – 300 с.

¹⁰ Див.: Ратленд П. Глобализация и посткоммунизм // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – №4. – С.16.

соціалістичних країнах утворення такого органу, який би здійснював контроль і нагляд за використанням і охороною навколишнього середовища та окремих природних об'єктів як у міжнародному, так і національному масштабах, є цілком можливим і реальним, а, зрештою, і необхідним. Більш того, такий орган можна було б наділити функціями, по-перше, надання швидкої екологічної допомоги, а, по-друге, зробити суб'єктом застосування заходів економічного, дипломатичного й іншого впливу щодо тих держав, які не виконують міжнародних угод з охорони довкілля.

Екологічна революція. Актуальне значення для нинішнього етапу суспільного розвитку має теорія екологічної революції. У даному випадку мова йде не про перебудову політичного ладу, не про створення нових політичних структур, а про революцію у мисленні людини, про перехід, причому не еволюційний, а революційний, шляхом стрибка, від споживацької психології до усвідомленого раціонального природокористування з урахуванням необхідності охорони навколишнього природного середовища.

Теорія екологічної революції передбачає низку вимог, а саме: переоцінку поглядів на природу як джерела споживання, пропаганду ідей охорони довкілля, перебудову методів господарювання, якщо їх застосування призводить до забруднення і виснаження природного середовища. Надалі на основі нового революційного мислення можна перейти до такої системи світового господарювання, яка базувалася б на стабілізованому використанні природних ресурсів, підконтрольному зростанні населення під управлінням наддержавного чи міждержавного міжнародного органу, наділеного відповідними владними повноваженнями. Не можна сказати, що ця модель є остаточною і цілісною. Але в ній вбачається реальна перспектива вирішення проблем охорони навколишнього середовища в регіональному і глобальному масштабах. Прообразом такої моделі може слугувати діяльність Європейського екологічного комітету на базі Європейського економічного співтовариства, що координує діяльність у сфері охорони навколишнього середовища всіх його країн-членів. Упровадження системи міжнародного, наддержавного керування слід починати в окремих регіонах, субрегіонах і поступово поширювати на всі інші частини світового господарства.

Охорона і розвиток. У сучасному світі все більшої ваги набувають теорії, що базуються на поєднанні вимог екології та розвитку економіки. Світ на основі власного історичного досвіду переконався у неможливості як розвитку економіки без дотримання вимог охорони довкілля, так і виконання вимог охорони навколишнього середовища без адекватного розвитку економіки. Така взаємодія екології й економіки є основою нової екологічної концепції, що нині взята на озброєння розвинутими країнами Заходу, різноманітними міжнародними організаціями. Її прибічники послідовно відстоюють позиції про необхідність поєднання суспільного прогресу, руху людства вперед зі збереженням навколишнього природного середовища в ім'я забезпечення і підвищення якості життя людини. Саме на базі розвитку цієї концепції була скликана у 1992 р. Конференція ООН у Ріо-де-Жанейро, що так і називалася – “Навколишнє середовище і розвиток”.

Доктрина сталого розвитку. Глобалізація у сфері економічних відносин та екологічної кризи, зв'язок між зростанням населення Землі, поляризацією суспільства на бідних і багатих та станом навколишнього середовища примусили лідерів світового товариства висунути у середині 1980-х років доктрину “сталого розвитку”, окреслити механізми її реалізації на національному, континентальному і глобальному рівнях (доповідь комісії Г.Брундтланд).

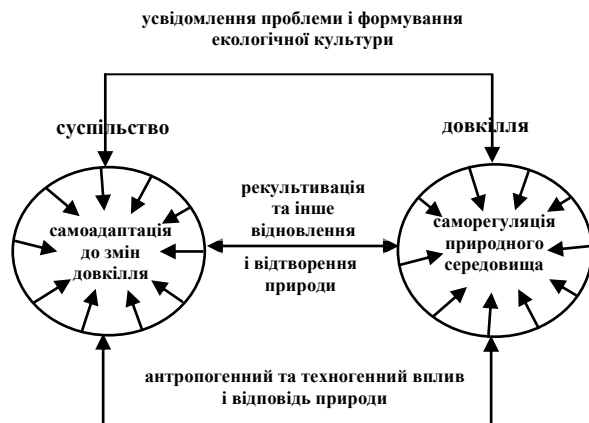
Сутність цієї доктрини полягає у поєднанні процесів економічного розвитку і збереження середовища існування людини в інтересах сучасного та майбутнього

поколінь. Її економічний зміст – стабільний розвиток виробництва з використанням тільки поновлюваних ресурсів та низьким рівнем генерування ризиків. Соціальна сутність доктрини – перерозподіл влади, багатства та ресурсів із метою вирівнювання рівнів розвитку Півночі і Півдня планети. Фактично мова йде про новий, більш високий рівень регулювання світового економічного та соціального порядку. Це, зокрема, означає: високий рівень довіри та консенсусу, особливо між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються; переміщення мети проєкологічного розвитку на вершину шкали національних пріоритетів; новий рівень міждержавної екологічної кооперації і солідарності; розширення повноважень органів наднаціонального контролю і, отже, втрату частини національних суверенитетів; посилення ролі існуючих і створення нових міжнародних інститутів, які органічно пов'язують планування програм розвитку з інтересами охорони навколишнього природного середовища; створення єдиного наддержавного органу контролю у галузі охорони довкілля; координація національних програм охорони навколишнього природного середовища та розвитку.

Зрештою, “сталий розвиток” є гуманістично спрямованим морально-етичним імперативом, оскільки об'єднує головні турботи людства: безпеку, охорону довкілля, демократію, економічний прогрес, міжнародне співробітництво та ліпше життя майбутніх поколінь¹¹ (див. рис.2).

У високомодернізованих суспільствах з розвинутими демократичними інститутами та високим рівнем консенсусу між основними рушійними силами соціальних змін можливий інший шлях проєкологічної переорієнтації суспільства, котрий, зокрема, одержав назву екологічної модернізації. Сутність зазначеної концепції полягає у поступовій трансформації насамперед індустрії, а також інших систем та інститутів суспільства згідно з екологічними критеріями без радикальної перебудови суспільства. Екомодернізація, вважають автори цієї концепції, не зачепить існуючих відносин власності, залишаючись сфокусованою виключно на вдосконаленні організаційних структур виробництва та споживання. Мета екомодернізації: на основі суспільної згоди (“договору”) запровадити екологічні обмеження у функціонування ринкової економіки.

Рис.2. СТАЛИЙ РОЗВИТОК У ВЗАЄМОДІ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ

Основними агентами подібної реструктуризації визначається приватне підприємництво, а також держава та інвайронментальні рухи, при цьому ідеологія та соціальні функції останніх змінюються. Держава стає партнером приватного бізнесу і

¹¹ Див.: Данилишин Б., Костицький В. Сталий розвиток України: реалії і проблеми на зламі століть // Малий і середній бізнес. – 1999. – №5-6. – С.4; Данилишин Б.М., Дорогунцов С. І., Лібанова Е.М., Шевчук В.Я. Україна: проблеми сталого розвитку (наукова доповідь). – К., 1997. – 152 с.; Концепція сталого розвитку України. / Під заг. ред. Костенко Ю.І., Патона Б.Є. – К., 1997. – 18 с.; Україна: проблеми стабілізації і сталого розвитку продуктивних сил аграрного сектора економіки. / Лисецький А.С., Божена В.Я., Данилишин Б.М. та ін. – К.: “Нічлава”, 1997. – 132 с.; Дейлі Герман. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. – К.: Інтелсфера, 2002. – 298 с.

“зеленого руху”, відмовляючись від директивного бюрократичного регулювання. Її головне завдання – створити сприятливе середовище для проєкологічної діяльності бізнесу, стимулювати його самоорганізацію. “Зелені” при цьому відмовляються від політичної конфронтації і переходять до прямого співробітництва з економічними суб’єктами, беруть участь у прийнятті рішень щодо стимулів і обмежень по відношенню до виробництва, а також у розробленні довгострокових програм економічних реформ.

Наука як соціальний інститут не тільки відіграє провідну роль в екологічній модернізації виробництва, а й бере участь в опрацюванні засобів підтримки “екологічного консенсусу” шляхом відкритого і рівноправного діалогу з усіма основними агентами процесу екомодернізації, котрими, як уже зазначалося, є приватне підприємство, а також держава та екологічні (“зелені”, інвайронментальні) рухи.